
Janusz Hochleitner

MIKOŁAJ KOPERNIK A POLSCY OSADNICY
W KOMORNICTWIE OLSZTYŃSKIM.
W POSZUKIWANIU WĄTKÓW I TEMATÓW
DLA TURYSTYKI KULTUROWEJ
W WOJEWÓDZTWIE WARMIŃSKO-MAZURSKIM

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, Kopernik, polskie osadnictwo, warmińskie wsie

Schlüsselwörter: kulturelles Erbe, Kopernikus, polnische Besiedlung, ermländische Dörfer

Keywords: cultural heritage, Copernicus, Polish settlements, villages of Warmia

Dziedzictwo kulturowe staje się ważnym czynnikiem stymulującym rozwój turystyki. Przez dziedzictwo należy rozumieć wszystko to, co przetrwało z przeszłości historycznej, na którą składają się, najogólniej rzecz ujmując, dwa elementy – dające się wyodrębnić artefakty i ich obecność w społecznej świadomości. Dziedzictwo powinno być rozpoznawane jako wartość i oceniane z tej właśnie perspektywy¹. Zazwyczaj łatwo wskazać konkretne dobra materialne, które świadczą o przeszłości. Trudniej natomiast konkretyzować stan świadomości społecznej dotyczącej przeszłości. W ostatnich latach problematyka ta stała się przedmiotem większego zainteresowania, czy to z inspiracji polityków podejmujących próby interpretacji przeszłości, czy też przedstawicieli nauk społecznych badających stan świadomości historycznej. W obu wypadkach uzyskane wyniki wskazują na pilną potrzebę rozszerzenia przez państwo dbałości o własne dziedzictwo kulturowe.

Postacią na nowo odkrywaną przez współczesnych w kontekście dziedzictwa kulturowego województwa warmińsko-mazurskiego staje się Mikołaj Kopernik, tak bardzo związany z ziemią warmińską. Dużą rolę w tym procesie może odegrać ruch krajoznawczy. Poniżej ukażę możliwości turystycznej ada-

¹ J. Mosz, *Dziedzictwo kulturowe*, Problemy Turystyki i Hotelarstwa, 2003, z. 3, ss. 4–5; J. Basista, *Jak historia może być przydatna w rozwoju turystyki*, ibidem, s. 11.

ptacji tego wątku, których dostarcza nam perspektywa stosunkowo młodej specjalizacji w naukach humanistycznych – turystyki historycznej.

Dla znawców życia wielkiego astronoma istotnym przekazem, mówiącym o jego aktywności jako ekonomy kapituły warmińskiej, są wydane przeszło czterdzieści lat temu przez toruńskiego historyka Mariana Biskupa – *Mikołaja Kopernika „Lokacje łąnów opuszczonych”*². Źródło to może się stać inspiracją dla próby wytyczenia np. szlaku wędrówek Mikołaja Kopernika po ziemi olsztyńskiej. Zadanie to wydaje się istotne o tyle, że w trakcie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce, zapoczątkowanej dwadzieścia lat temu, jakby zapomniano o faktach opisywanych przez badaczy w okresie PRL-u, a ukazujących polską kulturę południowej Warmii³. Nie była ona na tej ziemi drobnym elementem, wręcz przeciwnie – w dużym stopniu determinowała jej charakter.

Na podstawie informacji zawartych w wizytacjach diecezjalnych z drugiej połowy XVI stulecia można się pokusić o wyrysowanie ówczesnego zasięgu języka polskiego na południowej Warmii⁴. Byłby to składnik znacznie większego terytorium polskojęzycznego osadnictwa schyłku średniowiecza i początku epoki nowożytnej. Proboszczem na tych terenach mógł zostać tylko taki kapłan, który znał język parafian. Nakazy synodów warmińskich już od średniowiecza zobowiązywały do objęcia pracą duszpasterską wszystkich parafian (nakaz ten został mocno wyartykułowany na synodach w 1565 oraz 1575 r.)⁵.

Południowa granica dominium warmińskiego miała charakter historyczny i stanowiła dobrze utrwaloną linię demarkacyjną⁶. Na większym odcinku była to granica sztuczna, tylko od strony zachodniej rzeka Pasłęka stanowiła wyraźnie zaznaczoną w krajobrazie linię naturalną⁷. Granica terytorialna Warmii południowej obejmowała wewnątrz kilka podziałów administracyjnych. Przede wszystkim do połowy XIV stulecia ukształtował się podział dominium warmińskiego na komornictwa, które należały do domeny biskupiej bądź kapitulnej. Komo-ry były podstawowymi jednostkami podziału terytorialnego Warmii do 1772 r. Na

² *Mikołaja Kopernika „Lokacje łąnów opuszczonych”*, wyd. M. Biskup, Olsztyn 1970.

³ Warto wskazać najbardziej zasłużonych olsztyńskich badaczy w tym zakresie – prof. Janusza Jasińskiego oraz dr. Jerzego Sikorskiego.

⁴ J. Hochleitner, *Obrzędy doroczne w kulturze chłopskiej Warmii południowej w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2006, ss. 27–46.

⁵ *Synodus Stanislai Cardinalis et Episcopi Warmiensis anno 1565 celebrata*, w: *Constitutiones synodales Warmienses, Sambianses, Pomesanienses, Culmenses necnon provinciales Rigenses*, ed. F. Hipler, Braunsbergae 1899 (dalej: *Synodus Stanislai 1565*), punkt 11 i 17; *Synodus Martini Cromeri Coadiutoris Warmiensis, anno 1575 celebrata*, ibidem (dalej: *Synodus Martini 1575*), punkt 31.

⁶ Wytyczenie granic diecezji warmińskiej nastąpiło w 1251 r., zob. *Preussisches Urkundenbuch, Politischen Abteilung*, Bd. 1, Tl 1, hrsg. v. R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg 1882, nr 247.

⁷ Wykaz miejscowości po obu stronach granicy prezentuje M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, ss. 125–130.

obszarze Warmii południowej znajdowały się – w całości bądź częściowo – komornictwa: dobromiejskie, olsztyńskie, barczewskie, reszelskie i jeziorańskie. Największa była komora olsztyńska, która w całości – podobnie jak barczewska – wchodziła w skład Warmii południowej. Jedynie komora olsztyńska przynależała do domeny kapitulnej, pozostałe w tej części Warmii podlegały biskupowi warmińskiemu. Szczęśliwie zachowała się mapa tej największej komory z XVII stulecia⁸.

Mapa Warmii Jana Fryderyka Enderscha z Elbląga, wydana drukiem w 1755 r., stosunkowo precyzyjnie określa granicę Warmii z Prusami oraz granice poszczególnych komornictw. Na podstawie innych przekazów ikonograficznych można wyobrazić sobie kształt warmińskich wsi⁹. Dla Warmii południowej zachowało się kilkanaście planów wsi¹⁰. Dominium warmińskie w swojej południowo-wschodniej części miało słabiej zagęszczoną sieć parafialną, co świadczy o późniejszym zasiedleniu tego obszaru¹¹.

Archiprezbiterat olsztyński po 1610 roku

Kościoły parafialne i filialne	Wsie przynależne do parafii
Olsztyn	Track Kieźliny Nikielkowo Kudypy Sechshuben? Wadağ

⁸ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), Archiwum Biskupie (dalej: AB), sygn. M 21/18; J. Obląk, *Mapa komornictwa olsztyńskiego z XVII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1961, nr 4, ss. 558–562; A. Steffen, *O wiek odkrytej mapy kameratu olsztyńskiego*, KMW, 1963, nr 2, ss. 282–284; W. Thimm, *Der Frauenburger Kapitelsnotar Clemens Kalhorn (ca. 1545–1640)*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej: ZGAE), 1969, Bd. 33, ss. 316–319.

⁹ AAWO, AB, F 19, F 27, F 28 z 1609 r. oraz plan Wierzna Wielkiego z 1624 r. – AAWO, Akta Kapituły (dalej: AK), Dok. Kap., M 21/9. Cenne szkice znajdują się także w archiwach za granicą, zob. T. Borawska, *Archiwalia warmińskie w Staatliches Archivlager w Getyndze. Z poszukiwań materiałów źródłowych do Słownika geograficzno-historycznego Warmii średniowiecznej*, KMW, 1976, nr 1, ss. 135–141.

¹⁰ Szczegółowo prezentuje je R. Marchwiński, *Plany i mapy majątkowe Warmii z lat 1580–1600 w archiwum diecezji warmińskiej w Olsztynie*, KMW, 1982, nr 3, ss. 169–186 (wraz z prezentacją tych planów). Należy też wspomnieć o mapie wsi Stare Kawkowo z 1755 r. – AAWO, AK, Dokumenty Kapitulne, M 21/13.

¹¹ Na temat warmińskiej kościelnej geografii historycznej zob. G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lf. 3, Wiesbaden 1973; A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, ss. 162–203; M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV–XV*, KMW, 1983, nr 2–3, ss. 199–217; idem, *W sprawie kościelnej geografii historycznej diecezji pruskich*, KMW, 1997, nr 2, ss. 229–233; B. Kumor, *Kościelna geografia historyczna diecezji pruskich (1243–1993)*, KMW, 1996, nr 1, ss. 29–43.

Bartąg	Dajtki Jaroty Linowo Bartążek Dorotowo Tomaszkowo Majdy Kielary
Brąswałd	Ruś Pistki Kajny Barkweda Spręcowo Bukwałd Redykajny Wopy
Butryny	Przykop Ząbie
Dywity	Ługwałd Myki Daży Różnowo Słupy Zalbki
Gietrzwałd	Różgity Naglady Łajsy Rentyny Woryty Cegłowo Pęglity
Gryżliny	Nowy Młyn Wymój Stawiguda Pluski
Purda Wielka	Kucharzewo Purda Mała Marcinkowo Prejłowo Kośno Pajtuny Giławy
Sząbruk	Mędrzyny Naterki Unieszewo Kręsk Barwiny Siła

Wrzesina	Giedajty
	Stęki
	Bałag
	Warkały
	Szelągowo
	Wołowno
	Godki
Gutkowo, kościół filialny	Łupstych
	Likusy
	Żurawno
	Gronity

Źródło: Ustalenia na podstawie wizytacji diecezjalnych oraz A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, Aneks 5.

Poszczególne społeczności lokalne, poza przynależnością do określonego terytorium, były zbiorowościami powiązаныmi wspólną egzystencją oraz wewnętrznymi relacjami¹². W obrębie wsi tworzyły się więzi społeczne na kilku płaszczyznach. Wśród nich za najistotniejsze uznaje się więzi sąsiedzkie, które opierały się na pewnych typach usług, solidarności i pomocy¹³. Jej ważnym przejawem była zwyczajowa forma pomocy gromadzkiej – tłoka. Można wskazać też więzi rodzinne rodzące się wśród przedstawicieli różnych grup, często wcześniej się nieznających, oraz więzi wynikające z codziennego współżycia mieszkańców i organizowania wspólnej pracy¹⁴. Związki sąsiedzkie kształtowały mieszkańców wsi, tworząc typowe wzory zachowań i indywidualne poglądy. Dzięki tym kontaktom ludzie przystosowywali się do życia w większych grupach, wytwarzali także formy i obrzędy ułatwiające współżycie społeczne. Związki te silnie integrowały jednostkę z lokalną społecznością, tworzyły się szersza więź lokalna, stanowiąca o kulturze regionalnej.

W społecznościach tradycyjnych życie codzienne przez stulecia wyglądało prawie identycznie. Zmiany technologiczne następowały bardzo powoli, zaś w sytuacjach napływu kolejnych grup ludności pojawiały się nowe sposoby gospodarowania. To długie, niemal statyczne trwanie kultury ludowej uzależnione było od procesu przystosowywania się nowych pokoleń do wzorów i zasad przekaza-

¹² J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, ss. 375–388; M. Trawińska, *Typologiczno-społeczne determinanty społeczności lokalnej*, *Roczniki Socjologii Wsi*, 1965/1966, t. 4, ss. 67–79; A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Trwałe i zmienne cechy społeczności lokalnej*, w: *Społeczności lokalne i ich przemiany. Materiały z seminarium 10–13 czerwca 1978*, Olsztyn 1980, ss. 93 i n; B. Kubiak, *Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku*, w: *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, pod red. A. Wyczańskiego, t. 3, Warszawa 1983, ss. 141–142.

¹³ S. Czarnowski, *Podłoże ruchu chłopskiego*, w: idem, *Dzieła*, oprac. N. Assorodobraj i S. Ossowski, t. 2, Warszawa 1956, s. 74.

¹⁴ Zob. A. Sakson, *Mazury – społeczność pogranicza*, Poznań 1990, *passim*.

zywanych im przez starsze generacje. Ponadto społeczności chłopskie prezentowały podobny styl życia, a stan ich ducha w istocie był wszędzie do siebie podobny¹⁵.

Mieszkańcy wsi w XVI–XVII w. silnie utożsamiali się z przestrzenią sakralną, jaką była dla nich parafia. Na ziemiach polskich promień jej zasięgu wynosił średnio 13 km¹⁶. W nieco dłuższym promieniu znajdowało się najbliższe miasteczko, w których chłopci mogli dokonywać wszelkich zakupów¹⁷. Henryk Samsonowicz określił jeszcze inny promień – horyzont przestrzenny. Wedle jego badań dla chłopca wynosił on 120 km, na pokonanie których potrzebował w XVI stuleciu średnio czterech dni¹⁸.

Środowisko geograficzne było jednym z głównych elementów kształtujących sieć osadniczą i wpływających na kierunki rozwoju osadnictwa¹⁹. Rzeźbę Warmii dobrze oddaje mapa Enderscha. Na południe od Reszla i Dobrego Miasta rozciągał się teren pagórkowaty, usiany licznymi jeziorami i porośnięty lasami. Na tym obszarze lodowiec przebywał najdłużej, pozostawiając wzgórza morenowe, pola zandrowe i wyłobione rynny. Duże połacie lasów oddzielających Warmię środkową od południowej w przeszłości były puszciami i znacznie ograniczyły pierwszą falę osadnictwa. Ów staropruski obszar leśny – lakmedy²⁰ – udało się człowiekowi skuteczniej zagospodarować dopiero od XVI stulecia. Aż do XX w. przetrwały duże kompleksy lasów bukowych, a także dębowych, sosnowych i lipowych. Wokół Olsztyna zachowały się do naszych czasów lasy Purdzkie i Ramuckie oraz Kudypskie i Sadłowskie. Nieduże kompleksy leśne okalały Łynę²¹. Lasy te zostały uwzględnione przez autora mapy komornictwa olsztyńskiego z końca XVI stulecia. Zaznaczono na niej lasy kapitulne jako „Silvae domini”. Rozpościerały się one we wschodniej części komornictwa od jeziora Ząbie w kierunku Purdy oraz od Butryn w kierunku Giław, na południu od Je-

¹⁵ W. Odyniec, *O potrzebie etnografii historycznej. Uwagi dyskusyjne*, Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Historia, UG, 1979, t. 9, s. 69; R. Redfield, *Co jest według chłopca dobrym życiem?*, tłum. M. Chmielewska-Szlajfer, Rocznik Socjologii Wsi, 1982, t. 19, s. 134; J. Kochanowicz, *Chłopstwo – rozważania wokół definicji*, Historyka, 1983, t. 13, passim.

¹⁶ L. Stomma, *Determinanty polskiej kultury ludowej XIX wieku*, Polska Sztuka Ludowa, 1979, nr 3, s. 131.

¹⁷ W warmińskich wsiach były zabronione jakiegokolwiek formy handlu. Zagadnienie to dokładnie omawiała ustawa krajowa biskupa Maurycego Ferbera z 22 IX 1526 r., przede wszystkim punkty 17–20. Rozporządzenia biskupów warmińskich nakazywały chłopom zbywanie swoich produktów w najbliższych miasteczkach. Rozporządzenia te omawia H. Zins, *Położenie ludności chłopskiej na Warmii w pierwszej połowie XVI w.*, Kwartalnik Historyczny, 1955, t. 62, nr 4–5, ss. 71–72.

¹⁸ H. Samsonowicz, *Horyzont przestrzenny różnych grup społecznych w Polsce XVI wieku*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1990, t. 35, s. 74.

¹⁹ Por. T. Ingold, *Kultura i postrzeganie środowiska*, przeł. G. Pożarlik, w: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, wybór M. Kempny, E. Nowicka, Warszawa 2003, ss. 73–86.

²⁰ Plan granic tego lasu położonego na południowy wschód od Bisztynka z 1580 r. znajduje się w Olsztynie: AAWO, AB, A 4, fol. 40–41 (wklejka); R. Marchwiński, *Plany i mapy*, il. 1 na końcu artykułu.

²¹ S. Srokowski, *Lasy wschodniopruskie i ich rola w obronności kraju*, Bellona, 1934, z. 4, ss. 109–128.

ziora Tomaszkowskiego do rzeki Łyny, a na zachodzie od Nowego Młyna w kierunku Bartąga i od Gietrzwałdu do Gamerek. Lasy miejskie rozciągały się od rzeki Łyny w okolicach wsi Sójki w kierunku wsi Kołpaki, a na północ od Olsztyna w stronę Dywit i Kieźlin. W XVI stuleciu w warmińskich lasach spotykano jeszcze tury, ponadto niedźwiedzie, rysie, łosie, jelenie, dzikie konie oraz wilki²². W dziełach Marcina Kromera odnaleźć można dokładny opis bogactwa ówczesnej Polski w ryby oraz ssaki i ptaki żyjące głównie w stanie dzikim²³.

Występujące kompleksy jezior położonych między wzniesieniami nie tworzą długich pasm. W opracowaniu Marcina Kromera *Polonia* znajduje się informacja o 15 jeziorach, z których 11 znajduje się na omawianym terenie²⁴. Najpełniejszy wykaz warmińskich jezior z tego okresu zawdzięczamy wydawnictwom *Spisek jezior w Camerathach*²⁵ oraz *Spisek stawów wszystkich w Biskupstwie Warmińskim*²⁶, które dotyczą tylko akwenów w komornictwach biskupich.

W wyniku ścierania się klimatu morskiego i lądowego terytorium to charakteryzuje się zmiennością temperatury, dużą ilością opadów, opóźnioną wiosną, wczesną jesienią, a w konsekwencji skróconym okresem wegetacyjnym²⁷. Mówi o tym nawet jedno z przysłów warmińskich: „Maj – bydłu daj, a za piec uciekaj”²⁸. Warunki klimatyczne powodowały, że w tym wybitnie rolniczym kraju²⁹ możliwe było uzyskiwanie tylko przeciętnych plonów, ponadto terytorium to często było doświadczane przez anomalie pogodowe w postaci wyjątkowo ostrych zim, wiosennych przymrozków, występowania gradów i burz³⁰. Niebezpieczne dla bytu ludności wiejskiej były zwłaszcza powodzie, majowe przymrozki oraz upały przedźniwne, które wypalały zboża. Naturalnym skutkiem takich zjawisk były klęski głodu i choroby, które przeradzały się w epidemie groźne dla ludzi i pomory niszczące bydło. Anomalie stały się zaczynem podejmowa-

²² Zob. F. Liedtke, *Beiträge zur Geschichte der Jagd im Ermland und Altpreussen*, ZGAE, 1884, Bd 10, ss. 312–332.

²³ Problematykę tę omawia R. Marchwiński, *Geografia Polski Marcina Kromera*, Bydgoszcz 1997, rozdział V, ss. 122–177.

²⁴ Ibidem, tab. 6, s. 111. Por. także ważne wydawnictwo źródłowe: G. Leyding, J. Maciejewski, J. Mańlek, *Spis jezior i stawów w komornictwach Warmii biskupiej z końca XVI wieku*, KMW, 1968, nr 2, ss. 263–276.

²⁵ *Spisek jezior w Camerathach*, w: G. Leyding, J. Maciejewski, J. Mańlek, op. cit., ss. 269–275.

²⁶ *Spisek stawów wszystkich w Biskupstwie Warmińskim*, w: G. Leyding, J. Maciejewski, J. Mańlek, op. cit., ss. 275–276.

²⁷ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1967, ss. 112–114.

²⁸ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 1917, s. 118.

²⁹ M. Kniat, *Życie gospodarcze Pomorza (Prus Książęcych) w czasach Rzeczypospolitej*, Poznań 1927, s. 9; H. Zins, op. cit., s. 58. Rolniczy charakter regionu określał także gospodarkę miast warmińskich. Na przełomie XVII i XVIII stulecia posiadały prawie 10% łąnów użytkowych w dominium warmińskim, zob. J. Włodarski, *Miasta warmińskie w latach 1655–1663*, Olsztyn 1993, s. 25. Na Warmii miejscy właściciele gruntów rolnych zobowiązani byli przez wilkierze do pracy szarwarkowej, zob. J. Kiełbik, *Siedemnastowieczny wilkierz jako źródło regulacji życia mieszkańców miasta Reszla*, KMW, 2004, nr 4, s. 481.

³⁰ Por. S. Namaczyńska, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1649–1696*, Lwów 1937.

nia licznych przeciwdziałań, które miały ograniczyć negatywne skutki ich występowania.

Analizując wspólne cechy kultury regionalnej, dostrzegamy duże znaczenie krajobrazu naturalnego, który w pewien sposób określa trendy kulturowe. Niemniej podstawowym czynnikiem, który wiąże ziemię w określoną całość etnograficzną, jest uwarstwienie etniczne. Społeczność południowej Warmii kształtowała się na przestrzeni kilkuset lat i podlegała określonym czynnikom rozwojowym. Dynamiczne zjawisko kolonizacji terenów dotąd słabo zaludnionych determinowało stopniowe kształtowanie się zasadniczych elementów kulturowych, które stały się właściwymi wyznacznikami kultury Warmiaków. Zasadniczą rolę w tym procesie odegrały kolejne grupy kolonistów przynoszące ze sobą pewien system wartości oraz rozliczne dobra duchowe, które w zetknięciu z dotychczasową kulturą regionalną zostały poddane drobnym zmianom, ale to one zdominowały opisywaną kulturę. Proces ten, w którym można wyróżnić kilka etapów, przebiegał w wymiarze długiego trwania, w atmosferze konfrontacji, spotkania i stałego obcowania. Jego efektem było kształtowanie się nowej bądź też przekształcanie starej kultury. W efekcie wielowiekowego procesu dochodziło do wzrostu podobieństw i zmniejszania się różnic kontaktujących się ze sobą systemów³¹.

Przyjęcie chrześcijaństwa wprowadziło Prusów w inny świat wartości i wierzeń religijnych. Idee chrześcijańskie docierały na te ziemie już przed przybyciem Krzyżaków. Systematyczna akcja misyjna od XII stulecia doprowadziła w okresie przeszło dwustu lat do zaniechania przez ludność pruską obrzędów wywodzących się z czasów przedchrześcijańskich. Skuteczność misjonarzy polegała na metodzie ich pracy, którą propagował papież Grzegorz Wielki. Polegała ona na sakralizowaniu dawnych miejsc kultu pruskiego. Nieprzypadkowo sanktuaria warmińskie powstawały w miejscach, które wcześniej prawdopodobnie służyły Prusom w oddawaniu hołdu ich bóstwom. I tak wieś parafialna w Brąswaldzie powstała w miejscu dawnego grodziska pruskiego, Franknowo i Jaroty zajęły miejsca pruskich osad, natomiast Dywity swoją nazwę wywodzą od pruskiego słowa „deywis” – ‘Bóg’³².

Najdłużej przed asymilacją z nowymi osadnikami bronili się mieszkańcy wsi³³. Tendencje te wykorzystali Krzyżacy w swojej praktyce kościelnej, tworząc parafie etnicznie jednorodne³⁴. Na Warmii przyjęto w średniowieczu zasadę,

³¹ A. Posern-Zieliński, *Akulturacyja*, w: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, pod red. Z. Staszczaka, Warszawa 1987. Por. także: K. Górski, *Z metodyki badań historii kultury duchowej*, Przegląd Historyczny, 1970, t. 61, z. 3, ss. 389–390 (tu literatura do klasycznych opracowań P. N. Sorokina); J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa 1984, s. 277.

³² J. Chłosta, *Słownik Warmii (historyczno-geograficznego)*, Olsztyn 2002, s. 52, 82, 100, 149.

³³ Stosunki wiejskie na Warmii w okresie krzyżackim omawia H. Harmjan, *Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens*, Berlin 1939.

³⁴ Ch. Krollmann, *Der Deutsche Orden in Preussen*, Elbing 1935, ss. 29–33.

że wsie parafialne były zasiedlane przez kolonistów niemieckich, zaś okoliczne wsie nieparafialne miały być pruskie, było ich zresztą niewiele³⁵. Pochodzący z Olsztyna Łukasz Dawid w swojej kronice umieścił informację o licznych grupach ludności pruskiej w okolicach Olsztyna. Kronikarz poznał osobiście Prusa, księdza z Klebarka Wielkiego, który głosił kazania w języku staropruskim³⁶. O przeżytkach tzw. pogańskich na terenach pruskich, głównie wiejskich, pisali w XVI–XVII stuleciu miejscowi duszpasterze³⁷.

Kościół zawsze zabiegał o przychylność tuziemców. Kanonikom warmińskim we Fromborku zalecano w statutach utrzymywanie i wykształcenie jednego chłopca pochodzenia pruskiego z myślą o jego pracy duszpasterskiej. W Lidzbarku Warmińskim na zamku biskupim powołano szkołę z przeznaczeniem na kształcenie wyłącznie młodzieży pruskiej³⁸. Najstarsze synody diecezjalne zobowiązywały kler diecezjalny do duszpasterstwa w języku pruskim³⁹. Zarządzenia papieża Marcina V z 1426 r. obliżowały proboszczów parafii mieszanych do znajomości języka wiernych. Zarządzenia te były respektowane w dziejach Kościoła warmińskiego także w czasach nowożytnych.

Sytuacja etniczna Warmii od XIII w. została wzbogacona akcją osadniczą Krzyżaków, kiedy zaczęły tu napływać grupy mieszczan i chłopów z państw niemieckich⁴⁰. Kolonizacja oparta była na prawie chełmińskim i lubeckim. Stosowano wówczas zasadę, że w miejscowościach, w których planowano założyć parafię, osadzano ludność niemiecką już przyzwyczajoną do rytu katolickiego, natomiast w pozostałych wsiach ludność pruską⁴¹. Wieś kościelna miała bezpośrednio oddziaływać na wsie nieparafialne. Tendencje osadnicze miały poważny wpływ na stopniowe formowanie się kultury materialnej i duchowej Warmiaków w następnych stuleciach. W początkach XIV w. na ziemi pruskiej zamiesz-

³⁵ M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach krzyżackich w wiekach XIV–XV*, KMW, 1983, nr 2/3, ss. 208–212.

³⁶ Za: J. Giertych, *Oblicze religijno-narodowe Warmii i Mazur, ziem etnicznie polskich na podłożu pruskim*, Rzym 1957, s. 19.

³⁷ Liczne przykłady omawia M. Toeepen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, przeł. M. Szymańska-Jasińska, wyd. G. Jasiński, Olsztyn 1995, ss. 214–218.

³⁸ M. Borzyszkowski, *Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku*, Studia Warmińskie, 1965, t. 2, s. 54; G. Białuński, *Drogi zaniku Prusów (XII–XVII w.)*, Studia Angerburgica, 2002, t. 7, s. 13.

³⁹ O duszpasterstwie wśród Prusów szeroko pisze G. Matern, *Predigt und Seelsorge für Altpreussen bis 1525*, Heilsberg 1928.

⁴⁰ Kolonizacja Warmii od XIII do XVI w. stała się temat wartościowej pracy warmińskiego historyka, zob. V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermland*, ZGAE, 1899, Bd. 12; 1901, Bd. 13; 1903, Bd. 14; 1911–1913, Bd. 18; 1920, Bd. 20; 1923, Bd. 21; 1926, Bd. 22. Badania te rozwinęła później w Polsce M. Pollakówna, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953; eadem, *Zanik ludności pruskiej na Pomorzu*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, Warszawa 1958.

⁴¹ V. Röhrich, *Die Besiedlung der Ermland mit besonderer Berücksichtigung der Herkunft der Siedler*, ZGAE, 1926, Bd. 22, s. 277.

kiwało około 25 tys. Niemców⁴². Przybywali oni z różnych stron Rzeszy: z Bremy, Lubeki, Miśni, Meklemburgii, a także ze Śląska i Pomorza Zachodniego. Na początku XV stulecia w Prusach właściwych zamieszkiwało około 130 tys. Niemców, co stanowiło niemal połowę społeczeństwa (48%)⁴³.

Taki stan rzeczy zaczął się zmieniać od połowy XV w., kiedy zaczęto sprowadzać nowych kolonistów. Właściwe wpływy żywiołu polskiego na terytorium południowej Warmii rozpoczęły się od drugiej ćwierci XVI stulecia⁴⁴. Miało na to wpływ przeludnienie Mazowsza u schyłku średniowiecza, co w poważnym stopniu przyczyniło się do rekrutacji kolonistów napływających do Prus.

Wojna trzynastoletnia (1454–1466) oraz tzw. wojna księcia (1478–1479) przyniosły duże zniszczenia na terytorium Warmii. W komornictwie olsztyńskim pod koniec 1479 r. ponad 40% łańców chłopskich było nieobsadzonych⁴⁵. Także następna wojna i okupacja z lat 1519–1525 spowodowała duże wyludnienie wsi i powstanie tzw. łańców opuszczonych⁴⁶. W komornictwie barczewskim odłogiem leżało około 33%, w dobromiejskim przeszło 40%, a jeziorańskim około 65% łańców⁴⁷. Podobnie było w komornictwie olsztyńskim⁴⁸. W wyniku skutecznie przeprowadzonej akcji osiedleńczej zagospodarowano wiele wsi. W komornictwie olsztyńskim zasiedlono 82, barczewskim – 21, jeziorańskim – 36, reszelskim – 23, a w dobromiejskim – 18 wsi⁴⁹. Gdy zestawimy te dane z liczbą wsi lokowanych w tych komornictwach, to okaże się, że zmiany ludnościowe miały charakter totalny i wywarły bezpośredni wpływ na odrodzenie ekonomiki warmińskiej.

Od masowego osadnictwa mazowieckiego na południowej Warmii, datowanego po wojnie polsko-krzyżackiej 1519–1521 (czyli okresu, kiedy funkcję ekono-

⁴² M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1988, ss. 191–198; H. Łowmiański, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, wybór M. Kosman, Warszawa 1989, s. 144; M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, *Kwartalnik Historyczny*, 1991, nr 2, s. 51.

⁴³ H. Łowmiański, op. cit., s. 160.

⁴⁴ W XIX w. warszawski uczyony Daniel Szulc próbował udowodnić rdzennie polski charakter ziem pruskich w pracy *O znaczeniu Prus dawnych*, wydanej w Warszawie w 1846 r. Por. N. Kasperek, *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej lat 1795–1847*, Olsztyn 1995, s. 174.

⁴⁵ H. Schmauch, *Nicolaus Copernicus und der Deutsche Ritterorden*, w: *Kopernikus-Forschungen*, Leipzig 1943, s. 479.

⁴⁶ Zob. J. Kolberg, *Ermland im Kriege des Jahres 1520*, ZGAE, 1905, Bd. 15; M. Biskup, „Wojna pruska” czyli walka Polski z Zakonem Krzyżackim z lat 1519–1521, Olsztyn 1991.

⁴⁷ H. Schmauch, *Die Wiederbesiedlung des Ermlandes im 16. Jahrhundert*, ZGAE, 1929, Bd. 23, s. 540 i n.; J. Przeracki, *Ludność polska na Warmii*, w: *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, pod red. B. Łukaszewicza, Olsztyn 1985, s. 244.

⁴⁸ Zob. Mikołaja Kopernika „Lokacje łańców opuszczonych”.

⁴⁹ E. Engelbrecht, *Die Wiederbesiedlung des Ermlandes im 16. Jahrhundert*, ZGAE, 1929, Bd. 23, passim; K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich nowożytnych*, Gdańsk–Bydgoszcz 1946, s. 269 i n.; J. Przeracki, *Ludność polska na Warmii*, w: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. I: *Od pradziejów do 1870 roku*, Warszawa 1981, s. 247. O nowej fali osadnictwa świadczą także plany i mapy majątków z końca XVI stulecia, zob. R. Marchwiński, *Plany i mapy*, s. 177.

ma sprawował Mikołaj Kopernik), następuje polszczenie dotychczasowych nazw. Ksiądz Jan Leo w swoich dziejach Prus pisał, że na początku XVII w. dominium warmińskie zamieszkiwali Polacy i Mazowszanie. Część Mazowsza z biskupstwem płockim została przyłączona do Korony pod koniec XV w. Reszta ziem została włączona do państwa Jagiellonów w 1526 r. Wspominane w wizytacjach parafii warmińskich księgi liturgiczne oraz agendy świadczą o pochodzeniu kleru warmińskiego z diecezji płockiej, krakowskiej oraz gnieźnieńskiej⁵⁰. Ważnym dokumentem potwierdzającym silną polonizację komornictwa olsztyńskiego w drugiej połowie XVI w. jest testament Jana Szlungi⁵¹. Spotykamy tam Polaków – proboszcza parafii klewkowskiej i nauczyciela miejscowej szkoły, czyli elitę środowiska wiejskiego. O żywym procesie polszczenia zaświadcza także nazwy znajdujące się na mapie komornictwa olsztyńskiego⁵².

Ludność pruska poddała się procesowi polonizacji. Przejawem tego był wpływ języka polskiego na chrześcijańską terminologię. W języku pruskim „nadele” oznaczało niedzielę, „maddla” – modlitwę, „signat” – żegnanie się itd.⁵³ Wpływ języka polskiego był zapewne utrwalany przez licznie przybywających tu z głębi Polski księży. Zabiegali o nich w swoich listach m.in. biskupi Hozjusz i Dantyszek⁵⁴.

Przyjmuje się, iż dzięki kolonizacji z XV i XVI stulecia na terenie południowej Warmii wytworzyła się polska formacja etniczna⁵⁵. Grupę tę można nazwać etniczną, gdyż wypełniała elementy płynące z definicji: w sensie historycznym była trwałą postacią integracji społecznej, powstała w wyniku obiektywnego procesu dziejowego na gruncie języka, pochodzenia, religii i innych czynników, które wytworzyły w opisywanej grupie poczucie odrębności w stosunku do innych zbiorowości⁵⁶. Dotychczasowa ludność zamieszkująca Warmię południową, zgodnie z prawem asymilacji, zaczęła się polszczyć. Sytuacja ta zmusiła zarządców Kościoła warmińskiego do wprowadzenia do liturgii dodatkowo języka polskiego.

⁵⁰ W. Nowak, *Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera*, Studia Warmińskie, 1969, t. VI, ss. 16–17.

⁵¹ W. Polak, *Testament Jana Szlungi, olsztyńskiego strażnika leśnego*, KMW, 1989, nr 1–4, ss. 73–84.

⁵² A. Steffen, *O wiek odkrytej mapy kameratu olsztyńskiego*, KMW, 1963, nr 2, ss. 283–284.

⁵³ L. Zabrocki, *Mowa ludu*, w: *Warmia i Mazury*, cz. 1, pod red. S. Zajchowskiej i M. Kielczewskiej-Zaleskiej, Poznań 1953, s. 250.

⁵⁴ J. Kolberg, *Ein Brief des Hosius vom Jahre 1538*, ZGAE, 1916, Bd. 19, ss. 473–475; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 71.

⁵⁵ J. Gajek, *Elementy kultury dawnych Prusów w kulturze ludowej Warmii i Mazur*, Prace i Materiały Etnograficzne, 1960, t. 19, ss. 16–19; H. Wunder, *Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königreich Preussen (13.–18. Jahrhundert)*, w: *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften*, Tl 2: *Ost- und Westpreussen*, hrsg. von H. Rothe, Köln 1987, s. 88; J. Małłek, *Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemię pruskie w XIII–XVIII wieku*, KMW, 2003, nr 4, ss. 438–440.

⁵⁶ Według definicji A. Sadowskiego, *Pojęcie grupy etnicznej*, Studia Socjologiczne, 1973, nr 3, s. 186.

Dawni mieszkańcy tych ziem ulegli całkowitemu wynarodowieniu. Jako nacja Prusowie zniknęli ostatecznie w latach osiemdziesiątych XVII w.⁵⁷

Język osadników z Mazowsza przejęli chłopci mówiący po prusku i niemiecku. Z XVI stulecia pochodzą polskojęzyczne nazwy wsi: Stanlewo, Marcinkowo, Przykop, Południca, Miodówko, Siła. Proces ten obejmował także polszczenie dotychczasowych nazw własnych⁵⁸ oraz powszechne używanie tego języka przez niższe warstwy aż do XX stulecia⁵⁹. Podobnie musiało przebiegać zjawisko szersze – przejmowania przez dotychczasowych mieszkańców tych ziem zwyczajów, obrzędów i wierzeń ludowych, co potwierdzają badania etnograficzne Anny Szyfer⁶⁰.

Czy podane wyżej fakty nie powinny stanowić inspiracji dla kreatorów ruchu turystycznego w województwie warmińsko-mazurskim? Krajobraz naturalny, urozmaicony licznymi jeziorami i bogatymi lasami, sam w sobie zachęca do spędzenia tu czasu wolnego. Dla wielu turystów wartościowe może być bliższe zapoznanie się z bogatą i trudną historią tej ziemi. Świadectwem jej przeszłości są liczne kościoły, w tym sanktuaria warmińskie, stare, wysadzone drzewami drogi ozdobione przydrożnymi krzyżami i kapliczkami⁶¹. Zachowane drogi mogą się stać szlakami turystycznymi wędrowek śladami Mikołaja Kopernika.

Wielki astronom, kanonik kapituły we Fromborku, został wybrany po raz pierwszy na administratora dóbr kapituły 8 listopada 1516 r. i był nim do 8 listopada 1519 r., aby raz jeszcze rok później zostać powołanym na ten odpowiedzialny urząd. Kopernik urzędował w tym czasie przede wszystkim na zamku olsztyńskim, skąd wyruszał na służbowe objazdy okolicznych wsi⁶². W sumie odbył 71 takich wyjazdów, w tym 59 stanowiły jego podróże po wsiach komornictwa olsztyńskiego; najczęściej podróżował konno, od lutego do maja. Z zapisów urzędowych wynika, że Kopernik przebywał w 32 osadach komornictwa olsztyńskiego; w niektórych był dwa albo nawet trzy razy (Wójtowo i Klebark Mały).

⁵⁷ M. Pollakówna, *Zanik ludności pruskiej na Pomorzu*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, Warszawa 1958, s. 205 i n.; G. Białuński, op. cit., ss. 7–20.

⁵⁸ Por. A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987, passim.

⁵⁹ Badania językoznawcze wskazują, iż podobne określenia były używane przez osadników mazowieckich i chełmińskich na terytoriach sąsiadujących z Warmią, zob. J. Siatkowski, *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Wrocław 1958, ss. 88–89.

⁶⁰ A. Szyfer, *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*, Olsztyn 1968, s. 167. Por. także: K. Zielińska, *Więzi społeczne na Mazowszu w połowie XVII wieku w świetle testamentów konsystorza pultuskiego*, *Rocznik Historyczny*, 1986, t. 77, z. 1.

⁶¹ J. Hochleitner, *Kapliczki Warmii południowej. Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Olsztyn 2004.

⁶² Zob. M. Biskup, *Opis źródła i sposób jego publikacji*, w: *Mikołaja Kopernika „Lokacje lanów opuszczonych”*, ss. 19–22 oraz ryc. 2.

Pierwszym wyzwaniem, przed którym stanął Kopernik jako administrator, było zasiedlenie łąnów tzw. opuszczonych. Takie działania musiał podjąć we wsiach Jonkowo, Wójtowo, Klebark Mały, Bartąg i Gryźliny. Wkrótce charakter jego aktywności zmienił się i odtąd zajmował się poświadczaniem zmian w posiadaniu gospodarstw, czy to w wyniku zbiegostwa, czy zmiany właściciela.

Kopernik podróżował najczęściej w towarzystwie niejakiego Hieronima oraz sługi Wojciecha Szebulskiego (Cebulskiego). To oni byli niekiedy świadkami zapisów dokonywanych przez Kopernika. Analiza zachowanego przekazu wskazuje, iż Kopernik zazwyczaj trafnie odtwarzał fonetyczne znamiona mowy polskiej. W niektórych wsiach stykał się wyłącznie z transakcjami osadników polskich (np. w 1517 r. w Nagładach czy dwa lata później w Naterkach). Jak zauważa Marian Biskup, Mikołaj Kopernik „nie tylko znał język polski, ale nawet posługiwał się nim w codziennej praktyce na wsi warmińskiej”⁶³. Warto także zwrócić uwagę, iż Kopernik, datując określone transakcje, wskazywał na wspomnianych przez Kościół świętych. Na przykład w 1517 r. określił to następująco: „Działo się w dniu św. Wojciecha, ojca i apostoła ojczyzny”⁶⁴. Zapis może dziwić o tyle, że w wykazie warmińskich świąt w czasach Mikołaja Kopernika takiego święta jeszcze nie obchodzono. Zostało ono wprowadzone dopiero pół wieku później przez biskupa Stanisława Hozjusza⁶⁵.

Prezentacja atrakcji krajoznawczych wymaga podejścia interdyscyplinarnego⁶⁶. W Polsce wprawdzie nie kształcimy jeszcze zawodowych interpretatorów ani inżynierów projektujących atrakcje krajoznawcze, jednak zadanie to wydaje się bardzo ważne. Do najważniejszych elementów misji tych atrakcji można zaliczyć: konserwację, udostępnianie, edukację, dostarczanie zwiedzającym rozrywki i rekreacji, a także uświadamianie ich znaczenia jak najszerszej grupie społeczeństwa. Udana interpretacja kreuje turystów, którzy nie tylko doceniają wartość odwiedzanego miejsca, ale zaczynają lepiej rozumieć region i naród, którego częścią jest poznawana okolica⁶⁷. Zaproponowany pomysł sięgnięcia po XVI-wieczne źródło historyczne mógłby być interesującym rozwinięciem chociażby istniejącego Szlaku Kopernikowskiego. Mógłby też stanowić samodzielny szlak, wkomponowany w liczne warmińskie artefakty kulturowe mówiące o specyfice dominium warmińskiego, jego wielokulturowości i wybitnych postaciach.

⁶³ Ibidem, s. 26.

⁶⁴ Mikołaja Kopernika „Lokacje łąnów opuszczonych” (tłumaczenie polskie), s. 99.

⁶⁵ *Synodus Stanislai 1565*, punkt 51.

⁶⁶ Zob. R.C. Prentice, *Tourism as Experience. Tourists as Consumers. Insight and Enlightenment*, Edinburgh 1996, s. 64.

⁶⁷ M. Nowacki, *Atrakcje turystyczne, dziedzictwo i jego interpretacja – jako produkt turystyczny*, Problemy Turystyki, 1999, nr 2, s. 11.

Janusz Hochleitner, *Nikolaus Kopernikus und polnische Siedler in der Allensteiner Kämmerei. Auf der Suche nach Motiven und Themen für die Kulturtouristik in der Woiwodschaft Ermland und Masuren*

Zusammenfassung

Gegenstand der Betrachtungen ist das touristische Potential, das in Gestalt der rekonstruierten ökonomischen Wanderungen Nikolaus Kopernikus' im historischen Erbe des Ermlandes steckt. Dank der Überlieferung Nikolaus Kopernikus' über die Lokation verlassener Hufen können wir das Itinerarium des großen Astronomen verhältnismäßig genau rekonstruieren. Diese Quelle kann zur Inspiration werden, den Versuch zu unternehmen, beispielsweise die Routen der Wanderungen von Nikolaus Kopernikus durch das Allensteiner Land zu markieren. Insgesamt unternahm Kopernikus 71 registrierte Reisen in die Dörfer der Kämmereien Pieniężno (Mehlsack) und Olsztyn (Allenstein). Er war in insgesamt 32 Siedlungen der Kämmerei Olsztyn. Eine gelungene Interpretation dieses Erbes ermöglicht nicht nur die Belebung des Tourismusbetriebes, sondern trägt auch ernsthaft zum Aufbau des historischen Bewusstseins der Einwohner der Region bei.

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Janusz Hochleitner, *Nicholas Copernicus and Polish settlers in Olsztyn's district. Looking for themes and topics for the cultural tourism Warmia and Mazury*

Summary

The subject of discussion is the tourism potential associated with the historical heritage of Warmia in the form of a reconstituted economic migration of Nicolaus Copernicus. On the base of „Nicolaus Copernicus abandoned cornfields locations” we can faithfully reproduce relatively itinerary of the great astronomer. This source may become inspired to try to delineate for example. Hiking trail along the ground Nicolaus Copernicus Olsztyn. A total of 71 registered Copernicus took a trip to the village in circles Mehlsack and Olsztyn. There was a total of 32 settlements in the Olsztyn circle.

Successful interpretation of heritage not only enables the creation of tourism, but also in a serious way contributes to building awareness of the historical inhabitants of the region.

Translated by Jerzy Kielbik